

DE BETROKKENHEID VAN MULTINATIONALS BIJ MENSENRECHTEN IN HET LICHT VAN DE GLOBALISERING

*Bert van de Ven*¹

ABSTRACT – *Involvement of multinational corporations in human rights within the context of globalisation.* This article argues that within the context of human rights, multinational corporations' involvement with stakeholders can best be approached from a human rights perspective. The article discusses philosophical problems concerning the foundations of the notion of human rights, as well as its applicability to the business context. Despite these difficulties, it is argued there are good reasons to take the human rights perspective.

The article proposes an approach to human rights involvement of multinational corporations from the work of Levinas, depicting human rights as positive duties, as an asymmetrical and active responsibility, finding their grounding in themselves. Such a notion of human rights is a starting point to compensate communities for the unsolicited effects of globalisation.

KEYWORDS: business ethics, globalisation, human rights, Levinas, stakeholders involvement.

De titel van dit artikel bevat drie termen die in het verleden niet bepaald tot de favoriete thema's van filosofen behoorden. Over globalisering zijn de filosofen pas gaan schrijven nadat economen, sociologen en juristen het er steeds vaker over hadden. Multinationals zijn als zodanig geen thema voor de filosofie (de relatief jonge disciplines van de bedrijfsethiek en filosofie en management daargelaten). Terwijl het mensenrechten-discours niet in het bijzonder het terrein van de filosoof is, maar eerder dat van actiegroepen, juristen en politieke bewegingen. Bovendien hebben invloedrijke filosofen zoals Karl Marx en Jeremy Bentham in het verleden hun neus opgehaald voor de filosofische status van mensenrechten. In de hedendaagse filosofie is recentelijk echter een kentering opgetreden ten faveure van een grotere appreciatie van het mensenrechtendiscours juist in samenhang met de effecten van globalisering. Dat wil overigens niet zeggen dat de notie van mensenrechten nu onomstreden is binnen de sociale en politieke filosofie. In tegendeel, de idee dat aan een mens rechten toekomen louter op grond van zijn menszijn roept meer vragen op dan plausibele antwoorden. In dit artikel zal ik betogen dat ondanks de filosofische onvrede die de notie van de rechten van de mens oproept, er toch goede redenen zijn om ze als vertrekpunt te nemen bij de bepaling van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van multinationals. Mijn stelling is, dat het mensenrechtendiscours heden ten dage een onmisbaar hulpmiddel is voor elke filosoof of ethicus die de economische globalisering in balans wil helpen brengen met het welzijn van alle betrokken partijen. Dit wil echter niet zeggen dat multinationals moreel verplicht zouden zijn zich te onderwerpen aan het geheel van de rechten van de mens.

¹ De auteur is als docent bedrijfsethiek en wijsgerige ethiek verbonden aan de Universiteit van Tilburg. Zijn onderzoek betreft de samenhang tussen concurrentie, strategie en maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Om de praktische relevantie van mensenrechten voor de maatschappelijke verantwoordelijkheid van ondernemingen te doordenken zullen we “betrokkenheid” als een bemiddelende term introduceren. Deze term zal bemiddelen tussen de geclaimde universele geldigheid van de mensenrechten en de sterke situatiegebondenheid van de mogelijkheden en beperkingen van multinationale ondernemingen om wereldwijd de mensenrechten te respecteren of zelfs te bevorderen.

Het artikel is als volgt opgebouwd. In de eerste paragraaf zal ik ingaan op de term “globalisering” vanuit filosofisch perspectief. De vraag is welk licht deze term laat schijnen op het probleem van de betrokkenheid van multinationals bij mensenrechten. In de tweede paragraaf staat het probleem van de morele geldigheid van de mensenrechten centraal. In de derde paragraaf zullen de bedrijfsethische consequenties worden uitgewerkt.

1. Globalisering vanuit filosofisch perspectief

Er bestaat geen consensus onder filosofen over wat er precies onder globalisering verstaan moet worden noch over de vraag of globalisering als zodanig een thema voor wijsgerige reflectie kan zijn. Ondanks het gebrek aan consensus over de betekenis van globalisering heeft iedereen het erover. Dit blijkt onder meer uit de stormvloed aan recente publicaties over het onderwerp. Wie bij een internet-boekhandel zoekt op het trefwoord “globalisering” komt meer dan 800 courante titels tegen, laat staan wat er in de tijdschriften over dit onderwerp geschreven wordt. Zoveel is zeker: “globalisering” bestaat als een wetenschappelijke modetrend die het geheel van de mens- en maatschappijwetenschappen omvat. Het gevolg hiervan is dat de verschillende wetenschappelijke disciplines een ander perspectief op verschijnselen ontwikkelen die iets met globalisering van doen hebben. Zo spreken rechtswetenschappers vooral over de problemen aangaande de internationale rechtsorde, economen over globale kapitaalmarkten en vrije handel, en cultureel antropologen over de gevolgen van migratiestromen en de moderne media. Kortom, vanuit wetenschappelijk perspectief lijkt zich een doos van Pandora te openen wanneer men het woord globalisering gaat bezigen. Men lijkt er derhalve beter aan te doen om het woord globalisering links te laten liggen en zich te richten op het beter te omschrijven deelprobleem dat het desbetreffende wetenschapsgebied bestudeert.

Niettemin is er is iets merkwaardigs aan de hand met deze trend. De trend zelf lijkt mij een gevolg te zijn van datgene wat het tracht te thematiseren. Dat het woord “globalisering” dusdanig om zich heen grijpt dat het zowel in de teksten van filosofen als Jürgen Habermas, Peter Sloterdijk en Jacques Derrida (maar dan als mondialisering) rondspookt, als prominent op de cover staat van een recent boek van de nobelprijswinnaar voor de economie Joseph Stiglitz, geeft aan dat in de mens- en maatschappijwetenschappen alles met alles verbonden lijkt te kunnen worden in het licht van globalisering. Dat kan natuurlijk alleen maar als de menselijke zijswijze als zodanig in het geding is. Dat laatste is ten minste de constante boodschap die in de wereldwijde media rondzingt: globalisering gaat ons allen aan, omdat het ingrijpt in ons alledaagse leven. Internet, de verplaatsing van bedrijven naar lage lonen landen, wereldomvattende migratiestromen, wereldwijd vertakte terroristische netwerken en megafusies in het bedrijfsle-

ven waardoor voorheen nationale bedrijven overgenomen en vaak gesaneerd worden met massa-ontslag als gevolg. Of men nu een groot voorstander van deze en andere ontwikkelingen is en zich graag wereldburger noemt, of dat men zich juist tegen globalisering afzet als een bedreiging voor de nationale of zelfs regionale cultuur, globalisering blijkt ons te vragen om een antwoord. Het gaat hier niet om een triviaal antwoord in de zin van dat men veel of weinig gebruik maakt van internet. Het gaat om een antwoord op vragen omtrent onze identiteit als, je zou kunnen zeggen, bewoner van de planeet aarde met alles wat daarmee aan mogelijkheden gegeven is.

Martin Heidegger onderkende reeds vroeg waar het hier in filosofische zin om gaat. Hij voorzag dat de mens door het wereldomspannende heersen van het tijdperk van de techniek uitgedaagd zou worden. Heidegger doelde hiermee niet op de optelsom van technische hulpmiddelen, maar eerder op het gevaar dat de mens in en door het berekenende denken, het Zijn inclusief de mens zelf, nog slechts als beschikbaar materiaal voor verdere economische verwerking zou ontsluiten (Heidegger, 1962: 15). Dat wil zeggen, de Rijn nog slechts als transporteur van toeristenboten, Tibetaanse monniken slechts als boegbeeld van rugzaktoeristen en popidolen en tenslotte, het menselijk genoom als bron van genetische manipulatie. Kortom, alles wat bestaat wordt geëxploiteerd ten behoeve van een manier van leven waarin men over alles kan beschikken. Heidegger zag het heersen van de techniek als onontkoombaar. Niettemin meende hij ook dat het mogelijk is om gelaten afstand te nemen van het heersen van de techniek in een bezinnend denken.² Een denken dat zich door het heersen van de techniek aangesproken weet en er tevens een eigen draai aan geeft, niet lijnrecht tegen de kracht van wat zich voordoet, maar een invoegen of inschikken waardoor het eigen bestaan ook gedragen wordt door de techniek.

Peter Sloterdijks analyse van het globaliseringsproces vertoont een interessante overeenkomst met Heideggers gedachten over het heersen van de techniek en is er mede door geïnspireerd. Volgens Sloterdijk is de weerstand die velen ten opzichte van de globalisering voelen, terug te voeren op de veruitwendiging van een met anderen gedeelde en bezield binnenuimte (sfeer).³ Een van de betekenissen van globalisering is volgens Sloterdijk het historische proces waarin de aarde ontdekt en in kaart is gebracht. Als gevolg van het in kaart brengen en omreizen van de aarde worden alle plaatsen op de kaart even belangrijk voor degene die het totaaloverzicht wil behouden. Voor het moderne denken dat elke plaats en elke persoon via coördinaten lokaliseert, is immers niet langer de binnenuimte van een bepaalde traditie belangrijk, maar wel zijn ligging ten opzichte van alle andere punten. In het globaliseringsdebat legt men volgens Sloterdijk rekenschap af van het feit dat elke plaats op een in kaart gebrachte wereld vanuit de grootste verten door economische transacties kan worden beïnvloed. Deze ontwikkeling kent een lange voorgeschiedenis waarvan de betekenis pas goed is geduid, wan-

² Meer precies betekent gelatenheid tot de dingen dat we technische voorwerpen in onze dagelijkse werkelijkheid toelaten, zonder er volledig door in beslag genomen te worden. We laten de technische voorwerpen op zichzelf berusten als dingen die niets absoluut zijn, maar zelf op iets hogers zijn aangewezen. Deze verhouding tot de technische wereld die tegelijkertijd ja en nee er tegen zegt, noemt Heidegger gelatenheid. De houding krachtens welke we ons open stellen voor de in de technische wereld verborgen zin, noemt hij de openheid voor het geheim aangezien de betekenis van de technische wereld zich verborgt. Zie: M. Heidegger (1959), *Gelassenheit*, Verlag Günther Neske, Pfullingen, pp. 23-24.

³ Voor een inleiding in Sloterdijks sferologie zie: B. van de Ven (2002), 'Sferen en globalisering. Ethische aspecten van Sloterdijks bijdrage aan het globaliseringsdebat', *Tijdschrift voor Filosofie*, 479-507.

neer men ziet dat hier de voortdurende veruitwendiging van de politieke ruimte van een gemeenschap in het geding is die “voor de winnaars onontbeerlijk, voor de verliezers onverdraaglijk en voor allen gezamenlijk onvermijdelijk te zijn schijnt” (Sloterdijk, 1999: 824; mijn vertaling). De toename van de aandacht voor globalisering van de aarde kan volgens Sloterdijk worden verklaard uit de versnelling die het proces heeft ondergaan. Hoe sneller en routinematiger de aarde omronde kan worden des te omvattender grijpt de metamorfose van leefwerelden in vestigingsplaatsen om zich heen. Vandaar dat in het tijdperk van de snelle verkeersmiddelen en het supersnelle informatieverkeer de onttovering van lokale culturen en religies (Sloterdijk spreekt hier meestal van immuunsystemen of sferen) epidemisch en massaal ervaarbaar wordt: “Elk punt op het aardoppervlak wordt een potentieel adres voor het kapitaal, dat alle plaatsen onder het aspect van hun bereikbaarheid voor winststrategische berekeningen en maatregelen beschouwt” (Sloterdijk, 1999: 828; mijn vertaling).

Sloterdijk benadrukt dat globalisering mensen ontwortelt, dat wil zeggen dat het hun thuis-zijn in een gegeven belevingswereld dreigt te ontnemen. Dit relateert hij aan het moderne denken dat een objectiverend, uitwendig denken blijkt te zijn ten opzichte van de gedeelde leefwerelden of sferen. Daardoor transformeert de lokale cultuur tot in te richten bedrijfsruimte. Dit wordt bijvoorbeeld goed zichtbaar in de toeristenindustrie met wellicht als meest schrijnende voorbeeld de door kinderen geleverde diensten in onder meer de Thaise seksindustrie. We zien hier de onteigenende effecten terugkeren die van het berekenende denken uitgaan. Het berekenende denken kan iets niet zonder meer in zijn eigen waarde laten, maar zal het afstemmen op de koopkrachtige vraag van consumenten. Met de begrippen “onteygening, ontheemding en veruitwendiging” wordt in filosofische begrippen uitgedrukt wat vele critici van een ongeremde of eendimensionale globalisering als sinds enige tijd onder de aandacht brengen. Zo is de uitbuiting van werknemers in lagelonenlanden een rechtstreeks gevolg van het toepassen van economische principes zoals kostenreductie, rendementsverbetering en het gebruik van een reserveleger van werkzoekenden dat bereid is tegen slechte voorwaarden te werken.⁴ Hoewel over de oorzaken van het ontstaan van een reserveleger valt te twisten, lijkt er in ieder geval wel sprake van zo’n uitbuitbare klasse van werknemers wanneer men het wereldwijde aanbod van arbeid beschouwt. De werknemers in de sweatshops van onder meer Indonesië, Viëtnam, Honduras en India wordt veelal niet toegestaan zich in vakbonden te organiseren, waardoor ze niet de tegenmacht kunnen vormen die in westerse landen gemeengoed is geworden (Klein, 2000: 195-230).

Een ander bekend geworden voorbeeld is het lot van de Ogoni’s in Nigeria die in 1995 moesten toezien hoe hun leider Ken Saro-Wiwa en 8 andere Ogoni-activisten door de militaire dictatuur ter dood werden gebracht. De reden voor hun veroordeling was dat zij hadden geprotesteerd tegen de negatieve milieu- en welvaartseffecten van de booractiviteiten van Shell. Daarbij werden zij ook van sabotage activiteiten beschuldigd. Shell heeft destijds, na wereldwijde kritiek, een brief gestuurd met het verzoek om niet tot executie over te gaan.

⁴ Het begrip van een industrieel reserveleger is door Karl Marx geïntroduceerd. Volgens Marx schept het kapitalistisch systeem steeds opnieuw dit uitbare reserveleger omdat de productiefactoren voortdurend voor nieuwe doeleinden worden ingezet, wat oude kennis en vaardigheden van arbeiders obsoleet maakt. Daarnaast leidt het kapitalistisch systeem volgens hem permanent tot een relatieve overbevolking, waardoor er altijd meer aanbod van arbeid is dan vraag.

Een patroon dat in het algemeen kan worden waargenomen is dat waar juridische bescherming ontbreekt en de factor arbeid geen tegenmacht weet te organiseren, een behoorlijke groot deel van de internationale bedrijven opereert alsof mensen, zoals Marx al zei, slechts één recht hebben: het recht om door het kapitaal te worden uitgebuit.⁵ Hiermee zijn we gekomen tot het thema van de betrokkenheid van multinationals bij mensenrechten. Het licht dat bovenstaande beschouwing over globalisering op deze zaak werpt is tweërlei. Ten eerste valt op dat de problematiek van de schending van mensenrechten vooral daar opduikt waar de globalisering vooralsnog eenzijdig is geweest, dat wil zeggen daar waar de vrije kapitalistische markt wel geïntroduceerd is, zonder dat de in Europa gebruikelijke rechtsbescherming van kwetsbare groepen mee ingevoerd is. Deze problematiek is goed bekend en vormt één van de redenen dat het vak bedrijfsethiek de laatste twintig jaar zo'n vlucht genomen heeft. Het tweede aspect betreft het gegeven dat het niet schenden van de mensenrechten alleen nog niet voldoende is om te compenseren voor de veruitwendiging van de binnenruimte van een cultuur. Het aspect waar Sloterdijk aandacht voor vraagt is met name dit verlies van een gedeelde (traditionele) leefwijze door de werking van een wereldwijd systeem van kapitaalmarkten, liberale vrijheidsrechten en de westerse media. De werking van dit systeem brengt vele in beweging om hun heil ergens anders te zoeken: de stad met als gevolg urbanisatie, het buurland of het westen met als gevolg migratie, of in de merktekens die een andere en betere wereld verbeelden, met als gevolg een grotere behoefte aan geld. In paragraaf 3, over de betrokkenheid van multinationals bij mensenrechten, zullen we nagaan welke rol het mensenrechten discours in dit verband kan spelen. Daarvoor zal in de volgende paragraaf ingegaan worden op de morele geldigheid van mensenrechten.

2. De morele geldigheid van mensenrechten

Hoewel de traditie van de mensenrechten een lange en achtingswaardige voorgeschiedenis kent (die aanvankelijk mede geïnspireerd is door sociale contract theorieën van Locke, Grotius, Hobbes en Rousseau) is de filosofische status van deze traditie op zijn best omstreden. De traditie van de mensenrechten ontleent zijn kracht aan de stelling dat aan elke mens van nature onvervreembare rechten toekomen die door elke overheid waar ook ter wereld gerespecteerd dienen te worden. Dit veronderstelt dat deze rechten reeds gelden nog voordat er van een werkelijke bestaande politieke gemeenschap sprake is. Jeremy Bentham, wees er daarentegen op dat een recht juist altijd naar een concrete politieke gemeenschap verwijst omdat het moet corresponderen met verplichtingen die aan anderen leden van de gemeenschap kunnen worden opgelegd. Vandaar dat Bentham de notie van een natuurlijk mensenrecht beschouwde als wishful thinking. Ook Karl Marx was, zoals we hierboven al zagen, niet onder de indruk van het filosofisch statuut van de mensenrechten. Hij beschouwde ze daarentegen als een tekortschietend politiek wapen tegen onderdrukking door overheden en uitbuiting door kapitalisten. Al met al lijkt de gelding van mensenrechten een filosofische grondslag te moeten ontberen. De vraag of mensenrechten ook voor multinationals gelden moet dus in eerste instantie ontkennend worden beantwoord. Multinationals zouden dan slechts

⁵ “Und gleiche Ausbeutung der Arbeitskraft ist das erste Menschenrecht des Kapitals” (Marx, 1890: 263).

verplicht zijn zich te houden aan de rechten die door overheden daadwerkelijk de kracht van wet hebben gekregen.

Is er echter niet nog een andere conclusie mogelijk? Als het al zo is dat mensenrechten een wapen in de strijd tegen uitbuiting en onderdrukking kunnen zijn, moeten we dan wel stilstaan bij de vraag of ze filosofisch gefundeerd kunnen worden? Of moeten we juist voorrang geven aan de praktische relevantie die ze kunnen hebben?⁶ Als het doel de verbetering van de omstandigheden is waarin ontelbare mensen moeten leven, heiligt dit doel dan niet het middel, ook al is dat van een bedenkelijke filosofische kwaliteit? Vanuit de filosofie kan men hier niet zonder meer toe overgaan. Wanneer er geen morele gelding uitgaat van de mensenrechten dan kan men moeilijk de positie innemen dat ze desalniettemin gelden voor multinationals.

Aan de andere kant zou men toch kunnen beweren dat vanuit een ethische optiek het bevorderen van het welzijn van mensen altijd al geboden is. Dit is de positie die Levinas inneemt. Volgens hem drukken de mensenrechten hetzelfde uit als de bijbelse geboden 'gij zult de vreemdeling liefhebben' en 'gij zult niet doden'. Twee geboden die volgens Levinas ons in het menselijk verkeer gegeven zijn en die ook geen verder fundament behoeven. Elke poging van de filosoof om deze geboden terug te voeren op een dieper liggend fundament dat de rede zou kunnen vinden, loopt volgens hem op niets uit omdat het antwoord op de vraag "wat de ander mij aangaat?" niet te herleiden is tot een of andere conventie of natuurrecht, maar direct een antwoord is op het appèl dat van de ander uitgaat. Anders gezegd, er bestaat geen enkel argument dat mij kan overtuigen dat ik de ander niet mag doden als ik niet inzie dat het niet mag.⁷ Evenmin bestaat er voor mij een overtuigend argument waarom ik een ander in nood zou moeten helpen als ik niet wil inzien waarom dat zo is. Ethiek is volgens Levinas een geestelijke optiek die oplicht in zulke geboden als 'gij zult geen moord begaan'. Het is ook een luisteren naar de stem die om hulp vraagt zonder dat daar iets tegenover staat, hetzij een vergoeding hetzij de verzekering dat de verplichting wederzijds is.⁸ Het is volgens Levinas dan ook zaak mij onvoorwaardelijk in te zetten voor de ander, hetgeen bovendien een oneindige opgave is.

⁶ Onora O'Neill die zich kritisch verhoudt ten opzichte van de rechten benadering in de ethiek en op belangrijke theoretische tekortkomingen van deze benadering heeft gewezen, verklaart de populariteit van het (mensen)rechten discours door de bevrijdende en energetische effecten die er op politiek vlak van uitgaan. De rechtenbenadering legt immers de nadruk op het opeisen van hetgeen men recht op heeft: "The rhetoric of rights disputes established powers and their categories and seeks to empower the powerless; it is the rhetoric of those who lack power but do not accept the status quo." in: O. O'Neill, (1989), *Constructions of Reason. Explorations of Kant's Practical Philosophy*, Cambridge University Press, New York: 201.

⁷ Volgens Jürgen Habermas is het betere argument in het morele discours beslissend voor de fundering van morele normen. Dit betere argument zou door deelnemers aan een machtsvrije discussie ook daadwerkelijk herkend kunnen worden op basis van hun cognitie van de morele verhoudingen. Levinas daarentegen acht het morele appèl weliswaar niet zonder een voor het intellect toegankelijke inhoud. Deze intelligibele inhoud is echter niet dat wat mij doet inzien dat ik voor de ander verantwoordelijk ben. Het is de confrontatie met de ethische weerstand van het gelaat dat uitdrukking geeft aan het eerste gebod: "gij zult geen moord begaan". Deze weerstand is geen reële weerstand, zoals een kogelvrij vest, maar een ethische, dat wil zeggen dat deze weerstand gelegen is in het gegeven van de transcendentie van de ander ten opzichte van mijn bedoelingen en interpretaties. De ander komt mij niet toe en ik mag daarom niet over hem beschikken zoals mij goeddunkt. Zie E. Levinas, *Totalité et Infini. Essai sur l'extériorité*, Martinus Nijhoff Publishers, Den Haag, 172-174.

⁸ Zie onder meer: E. Levinas, *Autrement qu' être ou au-delà de l'essence*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht: 186. en E. Levinas, *Entre nous. Essais sur le penser-à-l'autre*, Bernard Grasset, Parijs: 123.

Wat betekent dit voor de gelding van mensenrechten? Volgens Levinas doen de mensenrechten een beroep op de goede wil: “Goedheid ten aanzien van de eerste de beste, recht van de mens. Recht van de andere mens vóór alles” (Levinas, 1991: 269; mijn vertaling). Met deze formulering geeft Levinas uitdrukking aan de voorrang van de verantwoordelijkheid van mij voor de ander boven diens verplichtingen jegens mij. Dat de ander de eerste de beste kan zijn betekent dat er geen voorafgaande persoonlijke noch maatschappelijke band hoeft te zijn. De andere gaat mij sowieso aan. Zo komt Levinas tot een interpretatie van de mensenrechten als een in onze westerse maatschappij opgekomen uitdrukking van de morele plicht om “de mens de onvrijheden en de vernederingen te besparen van de armoede, van dakloos te moeten rondzwerfen en zelfs van het leed en de kwellingen toegebracht door die aaneenschakeling van – fysieke en psychologische – natuurverschijnselen: het geweld en de wreedheid van de kwade bedoelingen van de levende wezens” (Levinas, 1991: 266-267; mijn vertaling).

Een opmerkelijk gevolg van deze interpretatie van mensenrechten is dat de nadruk niet meer zozeer ligt op de rechten waarop iemand een beroep kan doen om op te eisen wat hem toekomt, maar op de verantwoordelijkheid van iedereen om deze rechten te respecteren voordat ze geschonden worden en ongeacht de vraag of er reeds protest klinkt. Het gaat hier dus om een asymmetrische en actieve verantwoordelijkheid.⁹ Actieve verantwoordelijkheid wijst op het serieus nemen van taken en plichten, op weloverwogen optreden, ook wanneer niet geheel duidelijk is wat de moreel juiste handeling is. Volgens Levinas kleeft aan elke beslissing een zekere mate van niet te rechtvaardigen onrecht, omdat je nooit zeker weet of aan alle betrokkenen recht gedaan wordt. Hieruit trekt hij niet de conclusie dat de opgave waarvoor we ons door onze verantwoordelijkheid gesteld zien, een onzinnige is. Het maakt volgens hem juist deel uit van de morele ervaringen van mensen dat morele verantwoordelijkheid zich verdiept bij elke poging om eraan te voldoen. Dat wil zeggen dat telkens andere aspecten van die verantwoordelijkheid naar de oppervlakte komen en dat men bij de vervulling van morele plichten nooit helemaal klaar is.

We kunnen concluderen dat Levinas de gelding van mensenrechten weliswaar niet fundamenteel acht, maar dat dit niets afdoet aan het morele appèl dat ervan uitgaat. Een appèl dat nergens op mag rekenen en al helemaal niet op de welwillendheid van dictaturen die erom bekend staan dat ze de mensenrechten niet respecteren. Hoe zit het nu met de multinationals, mogen we ervan uitgaan dat op winst gerichte bedrijven wel een boodschap hebben aan dit appèl, als ze het al verstaan?

3. De betrokkenheid van multinationals bij mensenrechten.

Wanneer men uitgaat van het beeld van een onderneming waarin slechts de taal van het geld spreekt, dan is men snel met zijn onderzoek klaar en luidt de onvermijdelijke conclusie dat men van ondernemingen niets anders moet verwachten dan dat zij hun winst maximaliseren binnen de grenzen van de wet en het fatsoen. Deze positie wordt behalve

⁹ Dit actieve aspect van verantwoordelijkheid wordt door Mark Bovens ook wel verantwoordelijkheid als deugd genoemd. Zie: M. Bovens (1989), ‘De veelvormigheid van verantwoordelijkheid’ in M. Bovens, C. Schuyt, W. Witteveen (red.), (1989), *Verantwoordelijkheid: Retoriek en realiteit*, Tjeenk Willink, Zwolle: 21.

door filosofen als Jürgen Habermas gedeeld door de economen van de Chicago School of Economics, waaronder Milton Friedman.¹⁰ Als het gaat om de vraag of bedrijven een maatschappelijke verantwoordelijkheid hebben die verder gaat dan het respecteren van de wet, moet men echter niet uitgaan van het model van winstmaximalisatie. Binnen de economische wetenschap wordt erkend dat de meeste bestaande markten niet lijken op het ideaaltipe van de markt met volledige mededinging. Bedrijven opereren in min of meer imperfecte markten en kunnen het zich veroorloven om een tevredenstellende winst te behalen in plaats van een maximale winst. Dit betekent ook dat men andere doelstellingen en waarden in de bedrijfsvoering kan opnemen die niet direct leiden tot een maximalisering van de winst op korte termijn, maar die wel functioneel zijn met het oog op de continuïteit van de onderneming. Zo kan een onderneming er juist baat bij hebben om zijn werknemers goed te behandelen en een kwalitatief goed product te leveren waarbij men bij de productie ook het milieu tracht te sparen. De vraag is nu of dat ook geldt voor het respecteren van mensenrechten in landen waar die rechten niet door de overheid juridisch worden opgelegd.

Om te beginnen kunnen we stellen dat de economische globalisering zelf heeft geleid tot de verspreiding van mensenrechten (Habermas, 1998: 170-192). Economische globalisering gaat immers gepaard met de export van de bijbehorende juridische instituties zoals eigendomsrechten, vrij ondernemerschap en bewegingsvrijheid van mensen en goederen. Deze vrijheidsrechten vallen samen met een aantal liberale mensenrechten en een land dat mee wil doen aan de internationale economie moet deze rechten in het eigen rechtssysteem opnemen. Dat niet alle mensenrechten onmiddellijk worden overgenomen, komt omdat niet alle mensenrechten direct functioneel zijn voor een kapitalistisch economisch systeem. Zo zijn bijvoorbeeld het recht op vrijheid van meningsuiting, recht op een loon waarmee ze in hun levensonderhoud kunnen voorzien, vrijheid van vereniging en vakbondsvorming, gelijke behandeling van vrouwen en verschillende rassen en politieke rechten niet direct functioneel voor een kapitalistische economie. Dit blijkt onder meer uit het feit dat multinationals in het verleden probleemloos konden opereren in een land waar de politieke en sociale rechten niet door de overheid gewaarborgd werden. Deze situatie is na de diverse boycots van ondernemingen die in Birma (Myanmar) opereerden enigszins gewijzigd.

Met betrekking tot economische rechten, zoals het recht op vakbondsvorming, recht op minimumloon, recht op een maximale arbeidstijd en het verbod op kinderarbeid kan gesteld worden dat de afwezigheid van een juridische sanctie van deze rechten juist een belangrijke aanleiding was voor multinationals om hun productie naar deze landen te verplaatsen respectievelijk af te nemen van lokale leveranciers. Een aantal van de belangrijkste casussen uit de bedrijfsethiek gaat precies over de uitbuiting van met name vrouwen en kinderen in lagelonenlanden. Zelfs multinationals met een relatief goede reputatie zoals Levi's hebben zich niet onttrokken aan deze vorm van uitbuiting. De lijst van grove schendingen van mensenrechten waar multinationals direct of indirect bij betrokken zijn is lang en nog steeds groeiende. Zo werden in het nabije verleden werknemers op bananenplantages in Honduras en elders blootgesteld aan pesticiden die onvruchtbaarheid en kanker kunnen veroorzaken. Een ander berucht voorbeeld is de ramp met de gifwolk in Bhopal, India, die het directe gevolg was van tekortschietende

¹⁰ Zie voor een bespreking van deze posities: B. van de Ven (1998), *Rationaliteit en ethiek in de onderneming*. Grondslagen van bedrijfsethiek, Tilburg University Press, Tilburg.

veiligheidsmaatregelen waarop bewust bezuinigd was door Union Carbide, een Amerikaanse multinational. Tenslotte kan men denken aan de uitbuiting van kinderen en volwassenen in de sweatshops die Nike en the Gap van schoenen en kleding voorzien. Ook Nederlandse kledingbedrijven zoals Peek en Kloppenburg en C&A kochten in de jaren '90 nog in bij leveranciers die de rechten van hun werknemers schonden.

Niettemin zijn er kleine en soms grotere veranderingen ten goede waarneembaar. Levi's is na aanhoudende kritiek over gegaan tot de ondertekening van de code opgesteld door de Fair Labor Association, deze stelt een limiet van 48 uur aan een gewone werkweek met een maximum van 12 uur aan overwerk. Bovendien moet er een minimumloon gegarandeerd worden dat genoeg is om in de basisbehoeften te voorzien (Cassel, 2001: 268). C&A is geleidelijk overgegaan tot het naleven van een gedragscode voor leveranciers waarin kinderarbeid beneden de 14 jaar verboden is. Daarnaast verbiedt de gedragscode elke vorm van gedwongen arbeid en garandeert het de vrijheid om zich bij een vakbond aan te sluiten. De interne maar semi-onafhankelijke audit-organisatie van C&A, SOCAM genaamd, ziet daarbij toe op de naleving van de code door toeleveranciers. In het geval dat de code geschonden wordt, zal C&A overgaan tot het verbreken van de relatie. Met de naleving van deze gedragsregels voldoet men ook aan de principes zoals die zijn vastgelegd in the Global Compact voor multinationals van de Verenigde Naties en met de regels van de Internationale Arbeidsorganisatie waarop the Global Compact onder meer is gebaseerd. De Global Compact doet een beroep op multinationals om vrijwillig deze gedragscode te ondertekenen.

Men zou kunnen menen dat de wereld van multinationals langzaam opschuift in de richting van het respecteren van mensenrechten. Toch blijft het zaak niet te vroeg te juichen. Het ondertekenen van de Global Compact betekent namelijk niet dat de multinationals die dat doen daadwerkelijk de principes in praktijk brengen. De Verenigde Naties verbindt namelijk aan de toetreding tot de Global Compact geen verplichte controle op de naleving ervan. Verscheidene critici hebben dan ook opgemerkt dat het erop lijkt dat de VN zich op deze wijze laat misbruiken voor het oppoetsen van het publieke imago van de deelnemende bedrijven, die immers gratis meeliften op de goede reputatie van de VN, zonder dat daar daadwerkelijke inspanningen om de rechten van de mens te waarborgen tegenover staan. Enkele deelnemers aan de Global Compact blijken zelfs een ronduit slechte staat van dienst op dit terrein te hebben. Mijns inziens doet de VN er goed aan om hogere eisen te stellen aan de toetreding van multinationals aan de Global Compact, met name valt te denken aan een serieuze vorm van controle door een onafhankelijke organisatie en een verplichte publicatie van een sociaal en ethisch jaarverslag. Op deze wijze hebben burgers en consumenten tenminste enig houvast bij het beoordelen van de prestaties van multinationals die meedoen aan de Global Compact. Bovendien wordt zo voorkomen dat multinationals de reputatie van de VN aantasten. Dat deze mening door velen gedeeld wordt, blijkt uit het bestaan van een "Citizens compact on the united nations and corporations" waarin de VN opgeroepen wordt om zich in de omgang met de private sector aan een aantal gedragsregels te houden. Een van de belangrijkste regels is dat de VN zich zal behoeden om een publieke en/of financiële relatie aan te gaan met ondernemingen die ernstige schade toebrengen aan het milieu of andere belanghebbenden.¹¹

¹¹ <http://www.xs4all.nl/~ceo/untnc/citcom.html>

Uit het bovenstaande volgt dat een aantal ondernemingen in staat is gebleken om hun beleid ten aanzien van schendingen van de mensenrechten te wijzigen. In veel gevallen kwam deze beleidswijziging pas tot stand nadat actiegroepen dreigden een of andere vorm van consumentenboycot te organiseren. Een beroep op de geldigheid van de mensenrechten alleen is dus vaak niet genoeg om het beleid van ondernemingen te beïnvloeden. Niettemin is dit beroep op de rechten van de mens niet irrelevant. Het verleent de eisen van actiegroepen juist enige legitimiteit dat zij zich op de universele geldigheid van mensenrechten kunnen beroepen, tenminste als zij dit terecht doen. Daardoor is het voor bedrijven moeilijker om de boycot te negeren en te volharden in het eigen gelijk. Een schaduwzijde van deze ontwikkeling is echter dat multinationals minder ruimte krijgen om zelf hun verantwoordelijkheid te bepalen als het gaat om hun betrokkenheid bij de situatie van de mensenrechten in verschillende landen. Door de dreiging van een boycot wordt een sterke druk op hen uitgeoefend om zich te conformeren aan de wensen van actiegroepen of zij het nu inhoudelijk eens zijn met die wensen of niet. Het feit dat de rechten van de mens een effectief middel kunnen zijn om ondernemingen te beïnvloeden, betekent dus nog niet automatisch dat multinationals bedreven raken in de ontplooiing van een actieve verantwoordelijkheid met betrekking tot de mensenrechten. Het gevaar is aanwezig dat men slechts reageert op eisen van machtige stakeholders, terwijl men in andere landen ten aanzien waarvan geen eisen gesteld worden, op de oude voet doorgaat. Dit gevaar wordt versterkt door de onduidelijkheid omtrent de vraag in welke mate men sowieso verplicht is om de rechten van de mens in de landen waar men opereert te bevorderen dan wel elke medeplichtigheid bij de schending ervan dient te voorkomen.

Wanneer we Levinas' interpretatie van morele verantwoordelijkheid accepteren, stelt zich het probleem dat Levinas niet heeft aangegeven waar men moet beginnen en, wellicht erger nog, al helemaal geen eindstation in het verschieft stelt, als het erom gaat vorm te geven aan de morele verantwoordelijkheid voor de ander. Wel stelde hij dat elke verantwoordelijkheid die men op zich neemt afgewogen moet worden ten opzichte van verantwoordelijkheden die men voor anderen heeft. Vertaald naar de context van een onderneming betekent dit dat men altijd de diverse belangen van de verschillende stakeholders tegen elkaar af moet wegen. Dit laat echter één van de belangrijkste vragen van de bedrijfsethiek open: hoe moet je tegenstrijdige belangen van verschillende stakeholders ten opzichte van elkaar afwegen? Moet je een structureel onderscheid maken tussen primaire en secundaire stakeholders, waarbij de belangen van de primaire stakeholders doorgaans zwaarder wegen? Of moet je per geval kijken welke morele normen van toepassing zijn en na een prioritering van een norm of principe, kiezen voor een alternatief. Of moeten beide perspectieven met elkaar gecombineerd worden? Mijns inziens ontkomt men niet aan een combinatie van deze perspectieven als men op systematische wijze vorm wil geven aan maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Onder maatschappelijk verantwoord ondernemen versta ik elke vorm van ondernemen waarbij men poogt recht te doen aan de gerechtvaardigde belangen van stakeholders zonder de voorwaarden voor de eigen continuïteit uit het oog te verliezen (Jeurissen en Van de Ven, 2000: 105). Aangezien de tijd van het management van een onderneming beperkt is, moeten er prioriteiten worden gesteld als het gaat om de vraag welke stakeholders in ieder geval aandacht verdienen. Dit is niet alleen in het belang van de stakeholders die een moreel legitieme claim hebben, maar tevens in het belang van de onder-

neming die immers alleen kan blijven voortbestaan als men aan de belangrijkste zaken prioriteit geeft.¹² Tevens heeft het voortbestaan van de onderneming zelf ook een instrumentele waarde, aangezien de honorering van de eisen van stakeholders meestal vereist dat de onderneming blijft voortbestaan. Dit laatste kan anders kan liggen wanneer een bedrijf dreigt failliet te gaan vanwege marktontwikkelingen of wanneer het onherstelbare schade toebrengt aan bepaalde legitieme belangen. Dan is het mogelijk in het belang van de belangrijkste stakeholders dat de beëindiging van het bedrijf goed wordt afgewikkeld.

Prioritering van de belangen van stakeholders is niet eenvoudig, tenminste als men deze prioritering ook moreel wil kunnen verantwoorden. Ronald Mitchell (e.a.) hebben drie criteria aangereikt op grond waarvan het management prioriteit kan geven aan deze of gene stakeholder. Deze criteria zijn: (i) macht (ii) morele legitimiteit en (iii) urgentie van de claim. De mate van prioriteit die een stakeholder dient te krijgen wordt dan vastgesteld door te kijken naar het aantal eigenschappen waaraan een stakeholder voldoet. Wanneer een stakeholder zowel machtig is, als een legitieme claim heeft die bovendien urgent is, moet de stakeholder worden beschouwd als een onbetwiste (definitieve) stakeholder wiens belangen om onmiddellijke afhandeling vragen. Wanneer een stakeholder slechts twee eigenschappen heeft is er sprake van een zogenaamde verwachtende stakeholder. Zo'n partij verwacht ook dat er met zijn belangen rekening wordt gehouden. Afhankelijk van de combinatie van eigenschappen dient een onderneming daar dan anders mee om te gaan. Wanneer een stakeholder slechts één eigenschap heeft, is er sprake van een latente stakeholder. Deze stakeholders zijn niet onbelangrijk, maar verdienen niet de onmiddellijke aandacht te krijgen van de leiding van het bedrijf. Het aardige van deze stakeholdertheorie is dat het handvatten biedt om het beleid ten aanzien van stakeholders voor de lange termijn te structureren. Zo zullen stakeholders die zowel moreel legitieme aanspraken op de onderneming hebben en tevens over macht beschikken, op enigerlei wijze permanent betrokken moeten worden bij de gang van zaken binnen de onderneming. Men ziet dan ook vaak dat dergelijke stakeholders ook vertegenwoordigd worden door een structureel mechanisme, zoals de ondernemingsraad in het geval van werknemers.

De theorie van Mitchell (e.a.) kent ook belangrijke beperkingen die in verband met ons thema relevant zijn. Ten eerste geeft de theorie geen houvast in het geval van met elkaar strijdige stakeholderclaims van gelijksoortige stakeholders. Ten tweede maakt de theorie geen normatief onderscheid tussen de morele legitimiteit en de twee andere eigenschappen die bepalen welke prioriteit een stakeholder dient te krijgen. Morele legitimiteit is dus niet belangrijker dan de machtsbasis van een stakeholder of de urgentie van een claim. Wanneer men bijvoorbeeld de door de toeleveranciers van multinationals uitgebuite kinderen neemt, dan is het duidelijk dat deze meestal niet over macht beschikken, dat ze wel een sterke morele claim hebben die gebaseerd kan worden op de rechten van het kind en dat hun claim tenslotte niet noodzakelijk urgent hoeft te zijn omdat de desbetreffende kinderen niet beseffen dat zij mogelijk eisen zouden kunnen stellen aan een onderneming en deze dus ook niet als urgent hoeven te ervaren. Volgens de theorie van Mitchell (e.a.) moeten deze kinderen worden gekwalificeerd als discre-

¹² Dit wordt benadrukt in: R. Mitchell, B. Agle, D. Wood (1997), 'Toward a Theory of Stakeholder Identification and Salience: Defining the Principle of Who and What Really Counts', *Academy of Management Review*, vol.22, no.4, 853-886.

tionaire stakeholders, dat wil zeggen dat ze wel een legitieme claim hebben, maar dat zij afhankelijk zijn van de goede wil van het bedrijf (de toeleverancier of de afnemende multinational) om er iets mee te doen. Kortom, ze zijn afhankelijk van de actieve verantwoordelijkheid die het management van de betrokken ondernemingen weet op te brengen. Hier zien we dat de theorie van Mitchell (e.a.) heel goed kan verklaren waarom het management van een onderneming tijdelijk geen aandacht heeft voor de rechten van kinderen die aan het begin van de productieketen staan. Maar een verklaring is nog geen morele rechtvaardiging. Vanuit moreel oogpunt zou men kunnen volhouden dat de zwaarte van de morele claim dusdanig is, dat eventueel andere partijen zoals actiegroepen of de vakbeweging deze zaken onder de aandacht van het management zouden moeten brengen.¹³ Wanneer dit gebeurt neemt zowel de macht als de urgentie van deze kinderen als stakeholder toe. Mitchell (e.a.) sluiten een dergelijke dynamiek niet uit. Het is in tegendeel juist hun bedoeling om een dynamische theorie te geven van het belang dat aan stakeholder groepen toekomt. Zij geven echter geen antwoord op de ethische vraag of dit belang hen ook vanuit een moreel oogpunt zou moeten worden toegekend. Sterker nog, hun theorie lijkt te impliceren dat een machtige, legitieme en urgente stakeholder, zoals bijvoorbeeld de aandeelhouder in geval van een op handen zijnde fusie, terecht meer aandacht krijgt dan een machteloos kind dat zich al dan niet bewust is van de rechten die het zou kunnen claimen.

Om recht te doen aan het morele gezichtspunt zoals Levinas dat heeft vertolkt, stel ik een aanpak voor waarmee multinationale onderneming hun morele betrokkenheid nader vorm kunnen geven. Deze aanpak bestaat erin om ten aanzien van alle stakeholders te bepalen wat de morele betrokkenheid van de onderneming bij die stakeholder is. Deze morele betrokkenheid kan gebaseerd zijn op een min of meer directe invloed die een onderneming op de situatie van de stakeholder heeft, maar ook op een appreciatie van het morele appèl dat iedereen aangaat. De eerste vorm van morele betrokkenheid heeft te maken met die zaken waarvoor een onderneming doorgaans verantwoordelijk kan worden gehouden, zoals de systematische discriminatie van haar werknemers of het leveren van een slechte productkwaliteit. De tweede vorm van morele betrokkenheid is daarentegen niet direct te relateren aan de activiteiten van de onderneming of kan niet in strikte zin tot haar verantwoordelijkheid worden gerekend, zoals het in dienst nemen van ex-gedetineerden of een poging om de regering van een land te beïnvloeden om hun beleid ten aanzien van de mensenrechten te verbeteren. Op deze wijze zou een onderneming niet alleen vermijden om de legitieme belangen van haar stakeholders te schenden, maar zou ze zelfs een positieve bijdrage leveren aan de bevordering van de belangen van mensen die niet eens als stakeholder van de onderneming kunnen worden gekwalificeerd, omdat ze geen legitieme claim ten opzichte van de onderneming in het bijzonder hebben.

¹³ Behalve bedrijven, spelen ook de verschillende staten, de vakbonden en de niet-gouvernementele organisaties een belangrijke rol in het wereldwijd bevorderen van de mensenrechten. Zie voor een verkenning van deze rolverdeling: W. van Genugten, R. Lubbers (red.) (2002), *Division of Roles in the International Economic and Legal Order*, Wolf Legal Publishers, Nijmegen.

Deze tweede vorm van betrokkenheid gaat dus verder dan het welbegrepen eigenbelang van een onderneming; het is een vorm van morele betrokkenheid die kan worden begrepen als het antwoord van de onderneming op het appèl dat de rechteloze, hulpbehoevende mens doet op eenieder.¹⁴

De eerste vorm van betrokkenheid wordt binnen het bedrijfsleven algemeen erkend als een deel van de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de onderneming. De tweede vorm van betrokkenheid wordt echter niet door elke onderneming als hun maatschappelijke verantwoordelijkheid erkent. Dit kan ook goed vanuit de filosofische ethiek van Levinas worden begrepen. De morele betrokkenheid bij de ellende van mensen die niet legitiem aanspraak kunnen doen op de hulp van de onderneming, lijkt in mindere mate een plicht dan de verplichting om legitieme aanspraken te honoreren. Volgens Levinas gaat het hier dan ook niet om een plicht die men wederzijds van elkaar kan opeisen, dat wil zeggen om een symmetrische verplichting, maar om een asymmetrische verplichting die uitgaat van mijn verantwoordelijkheid ten opzichte van het kwaad in de wereld. In verband met dit appèl op een asymmetrische en principieel oneindige verplichting, wordt iedere verantwoordelijke partij, of het nu een persoon of een bedrijf is, geconfronteerd met een mogelijke overvraging van de eigen mogelijkheden om aan de verplichting te voldoen. Het is kenmerkend voor de ethiek van Levinas dat hij dit overvragende karakter van het appèl niet wil verzwakken en verzachten met een beroep op de eindigheid van ieders mogelijkheden. Zijns inziens is het niet aan de ethicus of de econoom om te bepalen waar iemands verantwoordelijkheid ophoudt, maar is het een gewetenszaak voor de morele persoon om te ontdekken waar en voor hoe lang op een gegeven moment de inspanningen ten behoeve van anderen mogen stoppen.

Maar is het verschil tussen personen en ondernemingen hier niet van belang? Een morele verantwoordelijkheid die geen einde kent, is wellicht voor een morele persoon nog een zinvol idee, maar is het ook van toepassing op een onderneming die toch ook moet toezien op de eigen winstgevendheid. Aangezien Levinas ook het belang ziet van het zelfbehoud van een morele persoon om voor anderen iets te kunnen betekenen, zou men analoog daaraan kunnen stellen dat de continuïteit van een onderneming doorgaans ook een voorwaarde is voor het vervullen van morele verplichtingen. Bovendien kan men juist van een onderneming zeggen dat het voortbestaan ervan geen intrinsieke waarde heeft, maar dat de waarde een afgeleide is van datgene wat men kan betekenen voor de stakeholders van een bedrijf.

Er zijn dus geen theoretische overwegingen die ondernemingen zouden diskwalificeren als een actor die gehoor kan geven aan een asymmetrische verantwoordelijkheid die het welzijn van anderen voorop stelt. Wel is het zo dat een onderneming daartoe winstgevend moet blijven. Mijns inziens betekent dit dat een onderneming haar aanpak op het

¹⁴ De hierboven gestelde aanpak komt overeen met de aanbevelingen die Amnesty International en Pax Christi International in 1998 formuleerden. Deze organisaties stellen dat waar een onderneming de situatie niet beheerst, maar wel invloed heeft op de bescherming van de mensenrechten, deze invloed moet gebruiken. Daarnaast menen zij dat een onderneming ook daar waar het geen directe invloed heeft, nog steeds een verantwoordelijkheid heeft om bij te dragen aan een omgeving die het respect voor mensenrechten bevordert. Het verschil met de door mij voorgestelde aanpak zit in het aanknopingspunt. In plaats van uit te gaan van morele verplichtingen die men in brede zin heeft, is het mijns inziens meer enthousiasmerend om uit te gaan van wat een onderneming kan betekenen voor de rechten van de mens en deze morele betrokkenheid in een aanpak te formuleren. Zie: Amnesty International and Pax Christi International, *Multinational Enterprises and Human rights, A Report by the Dutch Sections*, Amsterdam/Utrecht, pp. 63-64.

gebied van maatschappelijk verantwoord ondernemen moet afstemmen op de eigen basiswaarden en principes en vervolgens een plaats moet geven binnen de ondernemingsstrategie. Dat wil zeggen dat ook gekeken wordt op welke wijze de betrokkenheid zoals die hierboven is beschreven op structurele wijze kan worden ingevuld en eigen gemaakt. Dit is van groot belang omdat uit onderzoek is gebleken dat voor het voortbestaan van een onderneming de authenticiteit van de basiswaarden of de ideologie van een onderneming belangrijker is dan de precieze invulling ervan.¹⁵ De plaats die maatschappelijk verantwoord ondernemen binnen de ondernemingsstrategie inneemt zal per bedrijf dus verschillen vanwege het eigen karakter van de ondernemingscultuur. Daarnaast bieden verschillende markten uiteenlopende kansen voor maatschappelijk verantwoord ondernemen. Er is dus geen 'one best way' om maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Ter afsluiting wil ik graag een voorbeeld bespreken van een multinationale onderneming die een aanpak gekozen heeft, die sterk overeenkomt met het idee van een tweevoudige morele betrokkenheid, waarvan één deel dicht bij huis gezocht kan worden en een ander deel juist openheid betracht ten opzichte van verre noden.

Het voorbeeld betreft Shell. Hoewel er reeds veel over Shell in verband met maatschappelijk ondernemen geschreven is, kan ik er niet om heen om juist hun activiteiten te bespreken omdat ze, meer of minder geslaagd, de tweevoudige betrokkenheid bij de rechten van de mens waarvan hierboven sprake was, expliciet in de praktijk brengen. In het Shell Social Report 1999¹⁶ wordt een model geschetst met vijf concentrische cirkels. De eerste twee cirkels betreffen mensenrechten die direct relevant zijn voor de eigen werknemers. Te denken valt aan rechten met betrekking tot gezondheid, veiligheid en non-discriminatie, de vrijheid om een vakbond te vormen of er lid van te worden. In dit opzicht onderschrijft Shell de verklaring van de ILO, *Fundamental Principles and Rights at Work*. De volgende cirkels verwijderden zich in toenemende mate van het centrum van het model: rechten van de lokale gemeenschap, nationale rechten en sociale gelijkheid, terwijl de buitenste cirkel het bepleiten van veranderingen betreft (*advocacy*), dat wil zeggen veranderingen die Shell zou kunnen bepleiten door stille diplomatie dan wel publieke verklaringen. Hoe verder een cirkel van het centrum verwijderd is, hoe minder duidelijk de rol en de verplichtingen van een onderneming en de bijbehorende prestatieaantekeningen omschreven zijn. Over de wenselijkheid van de bescherming van de fundamentele rechten uit de ILO verklaring, welke tot de eerste cirkel van het model behoren, is immers weinig verschil van mening in het bedrijfsleven. Wat Shell echter in Nigeria had moeten doen, behalve het bedrijven van stille diplomatie, om te voorkomen dat Ken Saro Wiwa en 8 anderen vanwege hun gerechtvaardigde protest werden geëxecuteerd, blijft tot de dag van vandaag een onbesliste discussie.

Het voorbeeld van Shell toont mijns inziens aan dat ondernemingen die de kans hadden om te reflecteren over hun verantwoordelijkheid en positie in een geglobaliseerde wereld, vrijwel automatisch uitkomen bij een aanpak waarbij de morele betrokkenheid eerst gezocht wordt in de wijze waarop de belangrijkste stakeholders worden bediend. Tevens laat het zien dat een onderneming met voldoende hulpmiddelen in staat is om

¹⁵ J.C. Collins, J.I. Porras (1997), *Built to Last, Successful Habits of Visionary Companies*, Harper Business, New York, 67, 75. Zie ook Bram Rutgers van der Loeff die dit aspect van authenticiteit aanhaalt: B. Rutgers van der Loeff (2002), 'The Company, Man and Human Rights: a Search for Order', in W. van Genugten, R. Lubbers, (2002), *Division of Roles in the International Economic and Legal Order*, 57-74.

¹⁶ *People, planet & profits, an act of commitment. The Shell Report 1999*, p. 29.

verder te gaan en vorm te geven aan hun morele betrokkenheid bij de gemeenschappen die vaak zo afhankelijk zijn van het doen en laten van deze machtige organisaties. Vanuit Sloterdijks visie op de globalisering zijn de activiteiten die de lokale gemeenschap helpen beschermen en vormen voorlopig misschien wel de belangrijkste compensatie voor de minderbedeelden in de wereldeconomie voor het feit dat ze opgenomen zijn in die wereldeconomie. Daardoor zijn ze immers losgeweekt van hun eigen cultuur en leefruimte om als werknemer, consument en buur van multinationals vorm te geven aan een veranderend leven.

Of een onderneming echt iets doet en niet slechts goede sier wil maken, is iets waar voortdurend op gelet zou moeten worden. Hier komt overigens ook weer een belangrijke rol toe aan het bedrijfsleven: zij moeten het publiek van voldoende onafhankelijk geverifieerde informatie voorzien, zodat men zich een mening kan vormen over het doen en laten van bedrijven wereldwijd. Anderzijds zullen bedrijven hier pas in grotere getale toe overgaan, indien het publiek en dan met name de consument laat merken dat het er voor hem of haar toe doet hoe een onderneming aan de andere kant van de planeet omgaat met mensen en milieu.

Literatuur

- AMNESTY INTERNATIONAL and Pax Christi International (1998), *Multinational Enterprises and Human rights, A Report by the Dutch Sections*, Amsterdam/ Utrecht.
- BOVENS M.(1989), 'De veelvormigheid van verantwoordelijkheid' in M. Bovens, C. Schuyt, W. Witteveen (red.) (1989), *Verantwoordelijkheid: Retoriek en realiteit*, Tjeenk Willink, Zwolle.
- CASSEL D. (2001), 'Human Rights and Business Responsibilities in the Global Marketplace', *Business Ethics Quarterly*, Volume 11, Issue 2, 261-274.
- COLLINS, J.C en J.I. PORRAS (1997), *Built to Last, Successful Habits of Visionary Companies*, Harper Business, New York.
- HABERMAS J. (1998), 'Zur Legitimation durch Menschenrechte' in J. Habermas (1998), *Die postnationale Konstellation. Politische Essays*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 170-192.
- HEIDEGGER M. (1959), *Gelassenheit*, Verlag Günther Neske, Pfullingen.
- HEIDEGGER M. (1962), *Technik und die Kehre*, Verlag Günther Neske, Pfullingen.
- JEURISSEN, J. en B. VAN DE VEN, (2000), 'Maatschappelijk verantwoord ondernemen en strategie', in R. Jeurissen (red.) (2000), *Bedrijfsethiek: een goede zaak*, Van Gorcum, Assen, 98-124.
- KLEIN, N. (2000), *No Logo*, Flamingo, Londen.
- LEVINAS E.(1961), *Totalité et Infini. Essai sur l'exteriorité*, Martinus Nijhoff Publishers, Den Haag..

- LEVINAS E. (1978), *Autrement qu' être ou au-delà de l'essence*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- LEVINAS E. (1991), *Entre nous. Essais sur le penser-à-l'autre*, Bernard Grasset, Parijs.
- MARX, K. (1890), *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. Erster Band, Der Internationalen Marx-Engels-Stiftung (red.) (1991), Dietz-Verlag, Berlin.
- MITCHELL R., B. AGLE, D. WOOD (1997), 'Toward a Theory of Stakeholder Identification and Salience: Defining the Principle of Who and What Really Counts', *Academy of Management Review*, vol.22, no.4, 853-886.
- O'NEILL O. (1989), *Constructions of Reason. Explorations of Kant's Practical Philosophy*, Cambridge University Press, New York.
- RUTGERS VAN DER LOEFF B. (2002), 'The Company, Man and Human Rights: a Search for Order', in W. van Genugten, R. Lubbers, (2002), *Division of Roles in the International Economic and Legal Order*, 57-74.
- SHELL, *People, planet & profits, an act of commitment. The Shell Report 1999*.
- SLOTERDIJK P. (1999), *Sphären II: Globen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- VAN GENUGTEN, W. en R. LUBBERS (red.) (2002), *Division of Roles in the International Economic and Legal Order*, Wolf Legal Publishers, Nijmegen
- VAN DE VEN B. (1998), *Rationaliteit en ethiek in de onderneming. Grondslagen van bedrijfsethiek*, Tilburg University Press, Tilburg.
- VAN DE VEN B. (2002), 'Sferen en globalisering. Ethische aspecten van Sloterdijks bijdrage aan het globaliseringsdebat', *Tijdschrift voor Filosofie*, 479-507.